

A. N. ΖΟΥΜΠΟΥ

ΠΕΡΙ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ: ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Γεγονός είναι, ότι η τελευταία αναλαμπή του ελληνικού πνεύματος ἐγένετο, ὡς γνωστόν διὰ τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας, ἣτις καὶ προσεχώρησε πέραν τῶν ἱστορικῶν αὐτῆς χρονικῶν ὁρίων, εἰσερχομένη βαθμηδὸν εἰς βάθος καὶ εἰς πλάτος εἰς τὸν ᾠρον τῆς Χριστιανικῆς Σκέψεως· πλατωνικὰ ἀριστοτελικά, στωικά, κυνικά, ὡς καὶ ἄλλα ἔτι στοιχεῖα προσετέθησαν κατὰ καιροὺς ἐν αὐτῇ, ὥστε ὁ παλαιὸς διδάσκαλος καὶ ἱστορικός τῆς φιλοσοφίας ἐν Σορβόννῃ καὶ ἀκαδημαϊκὸς Émile Bréhier, νὰ πρεσβεύη, ὅτι δὲν ὑφίσταται ἐν τῇ πραγματικότητι Χριστιανικὴ φιλοσοφία, καίτοι ἀνεῦρε οὗτος ταυτότητα ἰδεῶν μεταξὺ Ἐπικτήτου καὶ ἀπ. Παύλου (Πρβ. Histoire de la Philosophie)· ἡ παλαιὰ ῥῆσις τοῦ ἀποθανόντος Γερμανοῦ κλασσικοῦ φιλολόγου Eduard Norden, ὅτι «ἡ ἑλληνικὴ διανόησις, καὶ ἡ χριστιανικὴ θεώρησις τυγχάνουν ἔννοια ἀντιτιθέμεναι καὶ ἀποκλείουσαι ἀλλήλαις» ἄπτεται ἀληθείας, πλὴν ὅμως ἡ ἐνδελεχῆς μελέτη τῶν κειμένων τῶν ἐλλήνων ὑπὸ τῶν Πατέρων τῆς ἐκκλησίας, τῶν πρώτων κυρίως αἰώνων, ἔθεμελίω, ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὴν νέαν Δογματικὴν, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐγένετο ἀργότερον ἡ συνδιαλλαγή, ἀλλὰ καὶ ἡ συμφιλίωσις ἑλληνικῆς καὶ Χριστιανικῆς διανοήσεως: Ἐν τοῖς ἐξῆς θὰ διερευνήσωμεν τὴν, τρόπον τινά, «σύγκρουσιν» μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς νέας ἐμφανισθείσης θρησκείας, ἣτις ἐγένετο εἰς τὸ πεδῖον τῶν αἰρέσεων, τῶν ὁποίων ἡ σκοπιμότης τῆς μελέτης κρίνεται λίαν ἐπωφελῆς καὶ ἀπαραίτητος, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κατανόησιν τῶν τότε πραγμάτων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅπως τονίζει ὁ Émile Faguet τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας εἰς τὸ βιβλίον αὐτοῦ. «Σύντομος ἱστορία τῆς φιλοσοφίας».

Βεβαίως εἶναι γεγονός, ὅτι πλεῖστα ὅσα στοιχεῖα τῶν Ἑλλήνων ἐνυπάρχουν ἐν τῇ Χριστιανικῇ καὶ καθόλου Βυζαντικῇ γραμματεῖα, διότι, ναὶ μὲν τὸ διάταγμα τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ ἀπηγόρευεν εἰς τὰς ἐν Ἀθήναις Φιλοσοφικὰς Σχολὰς τὴν διδασκαλίαν τῶν οἰκείων μαθημάτων τῆς Φιλοσοφίας, ὡς ὁ Μακάλας ἀναγράφει: «μηδὲνα διδάσκειν φιλοσοφίαν» πλὴν ὅμως αὕτη ἐπέζησε καὶ εἰς τοὺς ὕστερον αἰῶνας καὶ δύναμαι ἀπεριφράστως νὰ εἶπω ὅτι τὰ κείμενα τῶν Ἑλλήνων ἐμελετήθησαν καθ' ὅλην τὴν μεσαιωνικὴν περίοδον, ἔστω καὶ ὑπὸ τὰ ὄμματα τῆς τότε κρατούσης ἐκκλησίας· ἔτι θὰ ἦτο δυνατόν νὰ λεχθῆ, ὅτι τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα ἐβάπτισεν ἐν Χριστῷ τοὺς λαοὺς τῆς τότε ἐποχῆς καὶ κατέστησεν ἱκανοὺς, ὅπως ἡ ῥῆσις τοῦ παλαιοῦ ἐκείνου ῥήτορος, τοῦ Ἰσοκράτους, ὅτι «τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποιήκε μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι καὶ μᾶλλον Ἑλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς Παιδείσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας» νὰ εὐρίσκη εἰς τὰ πράγματα τῆς ἱστορίας τὴν δέουσαν αὐτῆς ἔκφρασιν· διότι ὄντως τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα ἐμόρφωσε πάντας τοὺς λαοὺς τῆς γῆς καὶ ἡ μετάληψις αὕτη ἐκ τοῦ Ἁγίου Ἑλληνικοῦ πνεύματος μετέβαλε πάντας τοὺς βαρβάρους εἰς Ἑλληνας.

Γενικῶς εἰπεῖν, ἡ ἐν τῷ Ῥωμαϊκῷ κράτει ἀναπτυχθεῖσα φιλοσοφία καὶ γραμματεία ἐν γένει, φέρει ἐπ' αὐτῆς ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τέλους τὸν τύπον καὶ τὴν σφραγίδα τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος, τοῦ ὁποίου ἡ παρουσία δὲν παύει νὰ ὑφίσταται ἐν πάσῃ τῇ πνευματικῇ τῶν Ῥωμαίων ἐκδηλώσει. Ἀλλὰ τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦ-

μα θὰ ἔλθῃ βραδύτερον καὶ πρὸς Ἐνατολάς· ὁ ῥωμαϊκὸς αἰτὸς θὰ μεταθέσῃ τὴν ἔδραν αὐτοῦ εἰς τὴν παραλίαν τοῦ Βοσπόρου καὶ θὰ ἰδρῦσῃ ἐκεῖ τὴν Νέαν Ῥώμην, τὴν ἐπτάλοφον Ἑλληνικὴν πόλιν, τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὸ μεγαλειώδες δράμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ· εἰς τὴν πόλιν ταύτην ὁ ῥωμαϊκὸς αἰτὸς θὰ αἰχμαλωτισθῇ πλήρως ὑπὸ τοῦ γειτνιαζόντος Ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ θὰ ἀποβάλλῃ βαθμηδὸν τὴν ῥωμαϊκὴν φωνὴν καὶ ψυχὴν καὶ θὰ ἐξημερωθῇ πλήρως ἐνστερνιζόμενος τὴν Ἑλληνικὴν. Τὸ ἱστορικὸν θαῦμα συνετελέσθη· ὁ ῥωμαϊκὸς αἰτὸς εἰσῆλθεν ἤδη εἰς τὰ ἀνάκτορα τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ εἰς τὴν μεγάλην τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν, ὡς αἰώνιον σύμβολον τοῦ Γένους τῶν Ἑλλήνων· Ἡ ἔκφρασις τοῦ παλαιοῦ Γερμανοῦ καθηγητοῦ Walter Otto «ὅτι ὁ θρίαμβος τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπῆρξεν ἐν τραγικὸν γεγονός εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος»¹ δὲν εἶναι πράγματι ἄμοιρον σημασίας· ὄντως ἡ Ἑλληνικὴ ἀρχαιότης διὰ τοῦ νεοπλατωνικοῦ πνεύματος προσεπάθει νὰ ἀμυνθῇ κατὰ τῆς νέας θρησκείας· τὸ πρόβλημα ἐπὶ παραδειγματος τῶν αἰρέσεων ἐν Βυζαντίῳ καὶ ἀλλαγῶν δὲν εἶναι ἀπλοῦν ἐπεισόδιον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ τὸναντίον εἶναι ἐν μέγα πνευματικὸν γεγονός, τὸ ὁποῖον δεικνύει, ὅτι ἡ Ἐνατολὴ δὲν ἦτο διατεθειμένη νὰ δεχθῇ τὴν θεωρίαν τοῦ «Λόγου», ὡς «Λόγου» ἄνευ «λόγου», διότι διὰ τοὺς Ἑλληνας θὰ ἦτο ἴσως «μωρία» κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Παύλου.

Τὸ πνεῦμα τοῦ καταρρέοντος Ἑλληνικοῦ κόσμου πρὶν ἀποθάνῃ ἔδιδεν, ἴσως, τὴν τελευταίαν μάχην πρὸς τὴν «παραδοξολογίαν τῆς Βηθλεέμ»· τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἀγῶνος ἐκεῖνου εἶναι γνωστά· ἐν ὀλίγοις, τὸ παλαιὸν πνεῦμα προσέφερε τὸ ἴματιον αὐτοῦ, ἵνα δι' αὐτοῦ καλύψῃ ἑαυτὴν ἢ νέα θρησκεία.

Τὸ θέμα λοιπὸν τῶν αἰρέσεων δὲν εἶναι «φλυαρία ἱερωμένων», οὔτε ἀκόμη κακοπιστία ἐνίων πρὸς Ἐκεῖνον, ἀλλ' ἀντιθέτως εἶναι πρόβλημα πρὸς «Θεωρίαν».

Οἱ πρῶτοι ἐκεῖνοι «κατήγοροι» καὶ «κατηγορούμενοι» εἶναι ἀπλῶς οἱ συζητηταὶ καὶ ἐρευνηταὶ τῆς ἐποχῆς ἐκεῖνης· οὐδεὶς ἐκ τῶν «κατηγορουμένων» εἶναι ἄθεος, οὐδεὶς ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ οὐδεὶς θὰ πειθαρχήσῃ εἰς τὸ ἐξ ἀποκαλύψεως προσφερόμενον· θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ δι' ὀλίγων, ὅτι εἰς τὰς ἐντόνους ἐκεῖνας διαμάχας καὶ συζητήσεις, ὀφείλει σήμερον ὁ Χριστιανισμὸς τὸν καταστατικὸν αὐτοῦ Χάρτην.

Ἡ παρουσία τοῦ Ἄρειου καὶ τῶν ἀμέσως ἄλλων ὁμοτέχνων αὐτοῦ, ἵνα περιορισθῶ μόνον εἰς τὰ πνευματικὰ κινήματα τὰ μέχρι 5ης ἑκατονταετηρίδος, ὑπῆρξε θετικωτάτη εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος καὶ τῆς Χριστιανοσύνης ἀκόμη.

Ὁ ἐκ Λιβύης Ἄρειος θὰ ἦτο ἀναμφιβόλως «ὁ Ἑλλήν τῶν Ἀθηνῶν», ὅστις ἐμπεποτισμένος ὑπὸ τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς τοῦ νεοπλατωνικοῦ καὶ εἰς περιβάλλον μεστὸν ἐκ θρησκευτικῶν συζητήσεων², ἐζήτησεν, ἴσως, τῇ βοηθείᾳ μόνον τοῦ «λόγου» παναρχαίου ἄλλως τε συμβόλου τῶν Ἑλλήνων νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ τότε «μυστήριον τῆς Ἐνατολῆς».

Ὁ Ἄρειος, ὁ μαθητὴς τοῦ Λουκιανοῦ, ὅστις ἔχει πηγὴν τὸν Ὠριγένην καὶ κυρίως τὸν Φίλωνα τὸν Ἰουδαῖον (25 π.Χ. - 50 μ.Χ.) ἀδυνατεῖ νὰ ἐννοήσῃ ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχουν δύο ἀγέννητοι Ἄρχαι³ καὶ ὅτι ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ δὲν γεννᾶται ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐπομένως ὁ δεῦτερος δὲν εἶναι κτίσμα τοῦ πρώτου⁴. εἶτα, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν περὶ σώματος, ψυχῆς καὶ νοῦ θεωρίαν τοῦ Ἀπολλιναρίου⁵, αὕτη γέμει Ἑλληνικῶν στοιχείων.

Τέλος διὰ τὰς αἰρέσεις τοῦ 5ου αἰῶνος, ἦτοι τῶν Νεστοριανῶν καὶ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Εὐτυχοῦς ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἐξῆς· ἡ μὲν πρώτη διδάσκει, ὅτι τὸ Θεῖον ἐνοικεῖ ἀπλῶς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ - Χριστῷ⁶ καὶ ἐπομένως ἡ θεία αὐτοῦ ιδιότης

μετριάζεται εις τὸ ἐλάχιστον, ὅπως ἀκριβῶς ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία δέχεται, ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μοῖρα τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐνοικοῦσα ἐντὸς αὐτοῦ, ἀπόλλυσι τὴν θείαν ιδιότητα, ἣν πρότερον εἶχεν, ὡς συνηνωμένη μετὰ γηίνων στοιχείων· τὸ σῶμα δηλαδὴ τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Πλάτωνος εἶναι τὸ «σῆμα» τῆς ψυχῆς⁷ καὶ ὁ ἀνθρώπος καθ' Ἡράκλειτον εἶναι «εἰς Θεὸς θνητός»⁸, διότι ἀπλῶς φέρει ἐντὸς αὐτοῦ τὸ Θεῖον, ἥτοι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, ἣτις πάλιν εἶναι μοῖρα τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ στερεῖται νῦν τῶν πρώτων ἐκείνων ιδιοτήτων· διατι λοιπὸν ὁ Νεστόριος νὰ μὴν ὀνομάζῃ καὶ τὸν Χριστὸν «ἀνθρωπον θεοφόρον»; Ὡσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τὴν 2αν αἴρεσιν τὴν τοῦ Εὐτυχοῦς⁹, προσπαθεῖ ὁ ἰδρυτὴς αὐτῆς νὰ θεμελιώσῃ διὰ νεοπλατωνικῶν στοιχείων τὴν περὶ «Φύσεως» τοῦ Χριστοῦ θεωρίαν. Αἱ ζῶηραι ἐκεῖναι συζητήσεις διὰ τὰ ἀνωτέρω θέματα, ἀφύπνισαν τὴν ἀπωτάτην Δύσιν, ἣτις καὶ θέτει ὑπὸ τὸ φῶς τῆς κριτικῆς τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα, κατ' οὐσίαν ὁμῶς τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ, ἐὰν δηλαδὴ τοῦτο ὑπάρχῃ ἅμα τῇ γενέσει τοῦ ἀνθρώπου, ἢ δημιουργεῖται ἐξ αἰτίας αὐτοῦ· ὁ Πελάγιος (5ος αἰών), ὁ εὐπαιδευτος ἐκεῖνος μοναχὸς τῆς Βρετανίας θὰ διδάξῃ ὅτι ὁ ἀνθρώπος γεννᾶται ἐλεύθερος καὶ καθαρὸς ἀπὸ παντὸς κακοῦ καὶ ὡς γνώμονα ἔχει τὴν ἐλευθέραν αὐτοῦ βούλησιν, διὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ ἀγαθοῦ. Ἐπομένως κατ' αὐτὸν δὲν ἔχει ἀνάγκη ὁ ἀνθρώπος τῆς Θείας Χάριτος, ἀφ' οὗ δύνатаι οὗτος δι' ἰδίων μέσων νὰ πορίσῃ δι' ἑαυτὸν τὸ «εὐ ζῆ».

Εἰς τὴν ἀνωτέρω ἀπόφασιν τοῦ Πελαγίου ὁ Στωϊκὸς Λόγος εὔρε τὴν πλήρη αὐτοῦ ἔκφρασιν· Ἄρα γε οἱ Στωϊκοὶ δὲν θεωροῦν, ὅτι ὁ ἀνθρώπος διὰ τῆς Ἐλευθέρας αὐτοῦ βουλῆσεως ἐκλέγει δι' ἑαυτὸν τὸν ἄριστον βίον¹⁰;

Ταῦτα ἐν ὀλίγοις ἀπετέλεσαν τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος, διὰ τῶν ὁποίων τοῦτο προσεπάθησε νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ δόγματα τῆς νέας θρησκείας· προσεπάθησα νὰ ἴδω τὸ θέμα οὐχὶ ἐκ τῆς ἀπόψεως τῆς νῦν κρατούσης ἐκκλησίας, πολὺ δὲ περισσώτερον νὰ τοποθετήσω ἑμαυτὸν ὡς ἀπολογητὴν καὶ θαυμαστὴν ἐκείνων, ἀλλὰ τὸναντίον «θεωρῆς εἴνεκεν» ἐξήτησα νὰ παρανοσιάσω εἰς τὰς ἀνωτέρω αἰρέσεις, τὴν διαλεκτικὴν ἐξέτασιν εἰς ἣν τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα ὑπέβαλε τὴν ἐξ ἀποκαλύψεως ἀλήθειαν, διότι ὄντως καθ' ἡμᾶς «οὔτε γοῦν πρὸς χάριν οὔτε πρὸς φθόνον, ἀλλ' οὐδὲ πρὸς μῖσος ἢ καὶ πρὸς εὐνοίαν συγγράφειν χρεῶν ἔστι τὸν συγγράφοντα, ἀλλ' ἱστορίας μόνον χάριν καὶ τοῦ μὴ λήθης βυθῶ, ἣν ὁ χρόνος οἶδε γεννᾶν, παραδοθῆναι τὰ ὑπὸ τινων γεγενημένα, εἴτ' ἀγαθὰ εἴτε φαῦλα τυγχάνοιεν (Γ. Ἀκροπολ. Χρον. συγγρ. I, 18 ἔκδ. Heisenberg Leipzig 1903).

Ἐν συνεχείᾳ τὸ τεράστιον πρόβλημα τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ προβάλλεται ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος κυρίως διὰ τῶν τελευταίων αὐτοῦ ἐκπροσώπων Φίλωνος Ἰουδαίου καὶ Πλωτίνου· ἡ ἔννοια τῆς ἀπλώσεως, ἢ τῆς ἐκστάσεως θὰ λύσῃ τὰ γνωσιολογικὰ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης θέματα διὰ τινος νοητικῆς ἐποπτείας (Intellectuelle Anschauung), ἣτις εἰς τοὺς μυστικοπαθεῖς τοῦ Μεσαίωνος θὰ εὕρῃ τὴν πραγματικὴν αὐτῆς ἔκφρασιν· ἡ νοητικὴ ἐποπτεία θὰ σμικρύνῃ τὴν ἀπόστασιν μεταξὺ ἀντικειμένου καὶ ὑποκειμένου καὶ θὰ ταυτίσῃ τοῦτο πρὸς τὸ Ἔν¹¹.

Διὰ νὰ γνωρίσῃ τις ἐν ἀντικείμενον, θὰ πρέπει τοῦτο νὰ παραχθῇ ἐξ ἄλλων συναφῶν ἐννοιῶν, αἵτινες καὶ εὐρίσκονται ὑπερθεν αὐτοῦ, διότι ἡμεῖς ἐννοοῦμεν ἐκεῖνο, ὅταν τοῦτο ἐξηγητῆται ἐκ τινος ἄλλου. Ἐὰν λοιπὸν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀποπειραθῇ τις νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ, τότε θὰ πρέπη νὰ ὑπάρξῃ ἔννοια, ἣτις θὰ ἦτο ὑπερθεν τοῦ ἀποδεικτέου καὶ ἐπομένως ἀνωτέρα καὶ προτέρα αὐτοῦ, ὅπερ βεβαίως ἄτοπον· ἀλλὰ ἡ τοιαύτη «κρίσις» αὐτῆ καθ' ἑαυτὴν θεωρουμένη θὰ ἦτο ὕλικὴ καὶ ἄλογος· ὁ δὲ νοῦς αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν θεωρούμενος θὰ ἦτο ἰδεατὸς καὶ ἀσύνετος· οὗτος ἀρνεῖται τὴν φύσιν καὶ ἑαυτὴν ποιεῖ Θεὸν (πρβ. A. Schwegler, Geschichte d. Philosophie; Stuttgart, ἔκδ. 15: Der Verstand, isoliert ist

materialistisch und Unvernünftig und leugnet den Geist und Gott. Die Vernunft, isoliert ist, ist idealistisch und Unverständlich; sie leugnet die Natur und macht sich zum Gott. Ἐνταῦθα καταδεικνύεται ἡ ἀδυναμία τοῦ νοῦ, διότι δὲν εἶναι ποτὲ δυνατόν ὁ νοῦς ὄν πεπερασμένον νὰ ζητῆ νὰ ἀποδείξῃ ἀπείρους ἐννοίας, ὡς εἶναι ἡ ὑπαρξίς τοῦ Θεοῦ, ἐπειδὴ τότε ἡ ἐννοία τοῦ ἀπείρου, τὸ Ἄπόλυτον Ἐν, θὰ κατέλθῃ εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ πεπερασμένου. Ὁ Θεὸς ὢν οὐσία καὶ ἐννοία πραγματική προσέτι δὲ καὶ πρόσωπον δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ λογικὴ σύνθεσις· διὰ τοῦτο θὰ ἀναζητήσωμεν τὴν γνῶσιν τοῦ ὑπεραισθητοῦ κόσμου οὐχὶ εἰς τὸν λόγον, ἀλλὰ εἰς τὴν πίστιν· εἶναι δὲ ἡ πίστις ἡ ἀκλόνητος αὐτοῦ πεποιθήσις πρὸς εὐρεσιν τῆς ἀληθείας, ἄνευ μεσολαβήσεως τοῦ Νοῦ.

Ἐν τῷ νοῦς καὶ ἡ ἐξ αὐτοῦ προελθοῦσα κρίσις (ἔμμεσος γνῶσις) ἔχουν πεπερασμένην ιδιότητα καὶ ὁ ἀποδεικτικὸς λόγος δὲν δύναται νὰ συλλάβῃ τὴν οὐσίαν τῆς ἀληθείας, ἀλλ' ἀντιθέτως ὁ νοῦς ἀντὶ τῆς αἰσθητῆς θεωρίας τίθησιν ἐναντὶ αὐτοῦ τὴν «νοερὰν θεωρίαν» ἀνακαλύπτει δὲ καὶ ἀποφαίνεται ἄνευ λόγων περὶ τῆς ἀληθείας ὁ λόγος ἀργότερον ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ νοῦ καὶ ἦτο ἡ γνῶσις καὶ ἡ ἀποκάλυψις τῆς ἀληθείας· ὁ δὲ νοῦς εἶναι ἡ γνῶσις καὶ ἡ ἀποκάλυψις τοῦ πεπερασμένου· ἐνταῦθα καὶ ἡ παρουσία τῆς ἐννοίας τῆς θεωρίας τῆς ἐνοράσεως¹² (intuition), κατὰ τὴν ὁποίαν δι' ἀμέσου ἐποπτείας ἀντικειμένου τινὸς συλλαμβάνει τις τὴν ἀλήθεια ἄνευ ἀνάγκης τοῦ νοῦ ἢ τῶν αἰσθητηρίων. Αὕτη λοιπὸν ἡ νοητικὴ ἐποπτεία βοηθεῖ ἡμᾶς διὰ τῶν «ὀμμάτων τῆς ψυχῆς» νὰ βλέπωμεν τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων ἄνευ νοητικῆς ἐνεργείας.

Τὸ Ἄπόλυτον μόνον ἐν τῇ πίστει ὑπάρχει καὶ ἡ θρησκεία ἐνοικεῖ οὐχ ἐν τῷ λόγῳ, ἀλλὰ ἐν τῷ συναισθηματι «μὲ τὸν νοῦν ἄθεος, μὲ τὸ συναίσθημα Χριστιανὸς» ἢ ἀκόμη ἐν τῇ καρδίᾳ μοι ὑπάρχει φῶς, ἀλλὰ ἅμα ἐγὼ θελήσω νὰ μεταφέρω τοῦτο εἰς κρίσιν σβύνει¹³ ἔγραφε ὁ φιλόσοφος Jacobi (1743-1819) πρὸς τὸν φίλον αὐτοῦ Hamann ("Licht ist in meinem Herzen, aber sowie ich es in den Verstand bringen will, erlischt es".

Ὁ λόγος, ὅστις χρησιμοποιοεῖ ἀποδεικτικὰ μέσα καὶ συλλογισμοὺς καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ δι' αὐτῶν τὴν ὑπαρξίς τοῦ Θεοῦ, ἄγει πρὸς τὴν ἀθείαν, διότι «Ὁ Θεὸς ὅστις δύναται νὰ γνωσθῇ δι' ἀποδείξεων δὲν θὰ ἦτο καθόλου Θεός».

Ὁ λόγος δὲν ἀποδεικνύει ἀλλὰ θεωρεῖ, δὲν εἶναι οὗτος ἡ ἐνέργεια τοῦ νοῦ, ἀλλὰ θεωρία τοῦ νοῦ· δὲν γεννᾷ οὗτος ἰδέας, ὡς ὁ νοῦς τὰς ἐννοίας· ἀλλὰ εἶναι ἀπλῆ θεωρία, ἥτις καὶ προηγείται τῆς σκέψεως τοῦ νοῦ. Ὁ λόγος οὗτος ἐνταῦθα δὲν εἶναι παρὰ ἓν αἶσθημα, ἐν τῷ ὁποίῳ εἶναι συνδεδεμένον τὸ πραγματικὸν μετὰ τοῦ ἰδανικοῦ, τὸ ὑποκειμενικὸν μετὰ τοῦ ὑπεραισθητοῦ· ὅπως αἱ αἰσθήσεις δὲν εἶναι παρὰ μίαν ἄμεσος ἐνέργεια, ἥτις δέχεται πᾶν σωματικόν, τοιουτοτρόπως καὶ ὁ λόγος εἶναι μία ἄμεσος δύναμις, ἥτις δίδεται πρὸς γνῶσιν τοῦ ὑπεραισθητοῦ. Αὐτὴν τὴν ἄμεσον γνῶσιν τοῦ Θεοῦ δύναται νὰ ὀνομασθῇ πίστις καὶ ἐσωτερικὴ ἀποκάλυψις, ἡ δὲ ἔμμεσος γνῶσις δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἀληθής· ὄντως ὁ λόγος δύναται νὰ εὕρῃ αἰτίαν πράγματός τινος καὶ νὰ δημιουργήσῃ οὕτω πως μίαν ἔμμεσον γνῶσιν, ἥτις καὶ θὰ ἀναφῆται εἰς τὰ πράγματα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, τὰ ὁποῖα ἔχουν πεπερασμένην ιδιότητα, ποτὲ ὅμως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκαλυφθῇ εἰς τοῦτον τὸν λόγον ἢ πραγματικὴ οὐσία τοῦ κόσμου. Ἐὰν πάλιν ὁ κόσμος δὲν εἶναι ἡ προῖον τοῦ νοῦ, ὡς ἐπρέσβευεν ὁ Fichte (1762-1814), τότε ἡ ἡμετέρα γνῶσις ὡς προῖον τοῦ νοῦ θὰ εἶναι ὑποκειμενικὴ καὶ ἀβεβαία· ἔπειτα ἡ ἔμμεσος γνῶσις χρησιμοποιοεῖ ἀποδείξεις, αἱ δὲ ἀποδείξεις ὄρους κτλ. Ἄπόλυτον ὅμως παραγόμενον δὲν θὰ ἦτο Ἄπόλυτον ἀλλὰ πεπερασμένον, δηλαδὴ ἐξηρητημένον, τὸ Ἄπόλυτον ὅμως εἶναι ἀνεξάρτητον καὶ ἀμιγῆς παντὸς ὀθνείου, διὸ ἀκριβῶς εἶναι καὶ Ἄπόλυτον· ἡ ὑπαρξίς τοῦ Θεοῦ εἶναι τόσον βεβαία, ὅσον βεβαία εἶναι καὶ ἡ

ἡμετέρα ὑπαρξίς, διότι ἡ ἔννοια αὕτη τίθεται ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν καὶ ἐπομένως ὑπάρχει· ἡ θεωρία λοιπὸν τοῦ νοῦ, ἡ ἄμεσος αὕτη γνώσις τοῦ θεοῦ εἶναι καὶ ἡ βάσις τῆς θεωρίας τῆς ἐνοράσεως, ἡ ὁποία καὶ ἐπρωτοστάτησεν κατὰ τὴν ἡσυχαστικὴν περίοδον τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος ὡς «ὄρασις τοῦ Θείου». Ἐν τῇ ἐνοράσει ταύτῃ ἡ ταύτισις Θείου καὶ θνητοῦ δὲν τελεῖται ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ἐνὸς Πανθεϊσμοῦ (Pantheismus) κατὰ τὴν ὁποίαν Θεὸς καὶ κόσμος ταυτίζονται ἀλλὰ τοῦναντίον ἐν τῷ ἀνωτέρῳ «Πανθεϊσμῷ» διακρίνει τις τὴν ἔννοιαν «Πανενθεϊσμοῦ» (Panentheismus), καθ' ἣν ὁ κόσμος μετέχει τοῦ Θείου πλὴν ὅμως τὸ Θεῖον εὐρίσκεται ἐκτὸς ἐκείνου.

Γεγονὸς εἶναι ὅτι οἱ «Σπερματικοὶ λόγοι» τῶν Στωϊκῶν θὰ ἐνισχύσουν τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Φίλωνος τοῦ Ἰουδαίου, διότι ὡς πρὸς τὸν ἄνθρωπον τυγχάνει Λόγος ἀρχέτυπος, ἰδέα καὶ παράδειγμα κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου ἐτυπώθη, διὰ τοῦτο καλεῖται ὁ Λόγος ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ κατ' εἰκόνα ἄνθρωπος, δηλαδὴ κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἐγένε ἀνθρωπος (ἰδὲ περὶ Μωϋσ., κοσμοπ. 31E περὶ τῶν εἰδ. νομ. 809C. Περί συγχ. διαλ. 326B, 341B).

Ἐν συνεχείᾳ ἡ ψυχὴ βιοῖ ἐν τῇ ὕλῃ τουτέστιν ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ σώματι καὶ καθῆκον αὐτῆς ὅπως τύχη καθάρσεως δηλ. ἀποβολὴν κακῶν ἕξεων καὶ παθημάτων καὶ οὕτω ἀγνὴ καθαιρεται πρὸς τὰ ἄνω πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ποθητῆς ἐνώσεως πρὸς τὴν ἀρχικὴν ψυχὴν τοῦ Σύμπαντος καὶ πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ Πλατωνικοῦ ἐκείνου «ὁμοίωσις Θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν» ἀφοῦ βεβαίως προϋπόθεσις εἶναι ὅτι: «ὁμοίωσις δὲ δίκαιον καὶ ὀσιον μετὰ φρονήσεως γενέσθαι» (Θεαίτητος 176A)· ἡ Εὐαγγελικὴ ῥῆσις «Ἔσεσθε οὖν ὑμεῖς τέλειοι, ὥσπερ ὁ Πατὴρ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς τέλειός ἐστι (Ματθ. Ε΄ 48) ἀπηχεῖ Πλατωνικὰς θεωρήσεις ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν «Θεῷ ὁμοιωθῆναι».

Ἡ ἔννοια τῆς ἐκστάσεως ἢ ἀπλώσεως τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας εἶναι προῖον μιᾶς «μεταφυσικῆς ἐπιθυμίας» ἢ ἐνὸς «οὐρανοῦ Ἔρωτος», τοῦ ὁποίου ἡ γένεσις ὀφείλεται εἰς τὴν ἀγαθὴν θέαν τῶν ὀρωμένων καὶ τῶν καλῶν πράξεων (πρβ. Δημόκριτον ἀπ. 194 D-K: Αἱ μεγάλαί με γράψεις ἀπὸ τοῦ θεᾶσθαι τὰ καλά τῶν ἔργων γίνονται). Ἐπ' αὐτῶν ὁ Πλωτῖνος γράφει (ἐνν. 3, 5, 3): «Ἐξ οὖν τοῦ ἐνεργοῦντος συντόνως περὶ τὸ ὀρώμενον ἐκ τοῦ οἴον ἀπορρέοντος ἀπὸ τοῦ ὀρωμένου ὄμμα πληρωθέν, οἴον μετ' εἰδώλου ὄρασις, Ἔρωσ ἐγένετο τάχα που καὶ τῆς προσηγορίας ἐντεῦθεν μᾶλλον αὐτῷ γεγεννημένης, ὅτι ἐξ ὀράσεως τὴν ὑπόστασιν ἔχει»· ἐξ αὐτοῦ συνάγεται ὅτι ὁ Ἔρωσ γεννᾶται ἐκ τοῦ ὀρᾶν πρὸς τὸ ὀρώμενον (= ἐξ ὀράσεως τὴν ὑπόστασιν ἔχει). Ἐπομένως ἡ ἔκφρασις «Θεῷ ὁμοιωθῆναι» ὡς ὁ Πλάτων ἀξιοῖ: «διὸ καὶ πειραῖσθαι χρὴ ἐνθένδε ἐκεῖσε φεύγειν ὅτι τάχιστα φυγὴ δὲ ὁμοίωσις Θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν· ὁμοίωσις δὲ δίκαιον κτλ. ἐνθ' ἄνωτ., ἀλλὰ τὴν ἔννοιαν τῆς «φυγῆς διασαφεῖ ὁ Πλωτῖνος καὶ ἐρωτᾷ «τί οὖν φυγὴ¹⁴; θεῷ φησὶν ὁμοιωθῆναι. Τοῦτο δὲ εἰ δίκαια καὶ ὀσιος καὶ μετὰ φρονήσεως γενοίμεθα καὶ ὄλως ἐν ἀρετῇ (ἐνν. 1, 2, 1).

Ἐν κατακλείδι ἡ μεταφυσικὴ, τρόπον τινά, γνωσιολογία ἐδράζεται ἐπὶ μυστηριακοῦ πεδίου καὶ ἦτο ἐν χρήσει εἰς ὅλα τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα τὰ ἀπτόμενα μυστικισμοῦ καὶ τάσεων ἀλόγων.

Ἡ Ἑλληνικὴ διανόησις ἐπέδρασεν ἐπὶ τοῦ Χριστιανικοῦ χώρου, ἀλλὰ τοῦτον οὐδόλως ἐπηρέασεν· ὄντως ὅτι τὸν Χριστιανικὸν στοιχεῖον ἠγάπησε τοὺς παλαιοὺς ἐκείνους Ἑλληνας εἶναι πασιφανὲς καὶ τοῦτο διαφαίνεται ἐκ τίνος κειμένου εἰλημμένου ἐκ τοῦ Ἰωάννου Μαυρόποδος, ἐπισκόπου Εὐχαΐτων (ΙΑ΄ αἰῶνος) τὸ ὁποῖον μνημονεῖ τὰ ἑξῆς:

«Εἶπερ τινὰς βούλοιο τῶν ἀλλοτρίων
τῆς σῆς ἀπειλῆς ἐξελέσθαι, Χριστέ μου,
Πλάτωνα καὶ Πλούταρχον ἐξέλοίό μοι
Ἄμφω γὰρ εἰσὶ καὶ λόγον καὶ τὸν τρόπον»

Κατακλείοντες νῦν τὸ παρὸν μελέτημα, ἐμνημονεύσαμεν ἤδη ἐν αὐτῷ τὴν εἰς δύο μόνον σημεῖα προσπάθειαν «συναναστροφῆς» τῆς «θύραθεν Παιδείας» πρὸς τὴν ἐν γένει Χριστιανικὴν θεώρησιν· ἐν συνεχείᾳ τὸ ἐξ αὐτῆς κύρος τῆς τοιαύτης συναναστροφῆς καὶ δὴ τιθέμενον ὑπὸ τὸ φῶς τῆς νεωτέρας κριτικῆς, κατέστη τοῦτο ἐν πολλοῖς ἄδηλον καὶ ἀμφιλεγόμενον.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρβλ. W. Otto, Und zwar stellt der Triumph des Christentums nach einem Ausspruch von Walter Otto das jammerlichste Ereignis in der europäischen Geistesgeschichte. (ἐν "Der Geist der antiken und der christlichen Welt, 1923 σ. 79).

2. Πρβλ. καὶ τὸ λῖαν χαρακτηριστικὸν χωρίον τοῦ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης. 'Εὰν περὶ τῶν ὀβολῶν ἐρωτήσης, ὁ δέ σοι περὶ γεννητοῦ καὶ ἀγεννήτου ἐφιλοσόφησε· κἂν περὶ τιμῆματος ἄρτου Πύθειο, μείζων ὁ πατὴρ ἀποφαίνεται καὶ ὁ υἱὸς ὑποχείριος. Εἰ δὲ τὸ λουτρὸν ἐπιτήδειόν ἐστιν εἶποις, ὁ δὲ ἐξ οὐκ ὄντων τὸν υἱὸν εἶναι διωρίσατο ('Ελλην. Πατρολ. Migne 46, 557).

3. Σωζόμ., 1, 5.

4. "Ἐπειτα ὁ "Αρειος ὀρμώμενος ἐκ τῆς 'Ελληνικῆς Φιλοσοφίας, θεωρεῖ τὸ Θεῖον ἀγέννητον.

5. Θεοδωρ. αἰρετ., κακομ., 4, 8.

6. Κυρίλλου, 'Αλεξάνδρ. Migne 76.

7. Πλάτ. Κρατύλ. 400B, Γοργ. 493A, Φαίδ., 62 B. Πρβ. ἐπίσης Φιλολάου ἀπ. 14D καὶ Bruno Snell, Die Entdeckung des Geistes, 1946, 31.

8. 'Απ. 62. Πρβ. καὶ A. N. Zoumpos ἐν Revue de Études Gréques (1946-1947), σ. 1-7.

9. Θεοδωρ., αἰρετ. κακομ., 4, 13.

10. Περὶ Πελαγίου ἰδὲ Αὐγουστίνου: C Jul. Pelag. 3, 5.1, 2 - De pecc. meritis et remis 1, 9 - C. Jul. Pelag. 4, 2 - De pecc. mer. et rem. 2, 2 - C. Jul. Pelag. 4, 3 - Duas epp. Pelag. 2, 8 - De gratia Christi 1, 3, 1, 7 - De pecc. mer. et remis 1, 20, 2, 26.

11. Πρβλ. καὶ τὸ ἐν τῷ κειμένῳ τῆς ἐβδόμης τοῦ Πλάτωνος ἐπιστολῆς 341 ἀναγραφόμενον «οἶον ἀπὸ πυρός πηδήσαντος ἐξαφθὲν φῶς ἐν τῇ ψυχῇ γενόμενον αὐτὸν ἑαυτὸ ἤδη τρέφει. 'Ἰδὲ καὶ Πλουτάρχου ἡθ. 28D: «'Η δὲ τοῦ νοητοῦ καὶ εἰλικρινοῦς καὶ ἀπλοῦ νόησις, ὡσπερ ἀστραπὴ διαλάμψασα τῆς ψυχῆς ἀπαξ ποτὲ θιγείν καὶ προιδεῖν παρέσχε. Διὸ καὶ Πλάτων καὶ 'Αριστοτέλης ἐποπτικὸν τοῦτο τὸ μέρος τῆς φιλοσοφίας καλοῦσιν». Εἰς τὰ ἀνωτέρω ἐνυπάρχουν ἴχνη νοητικῆς ἐποπτείας, τουτέστιν ἐνοράσεως.

12. 'Οπαδοὶ τῆς θεωρίας ταύτης ὑπῆρξαν οἱ Πλάτων (427-347), Πλωτίνος (204-267) Spinoza (1632-1677), Schelling (1775-1854), Fechner (1807-1887), Bergson (1859-1941), ὡς καὶ πάντες οἱ μυστικοπαθεῖς.

13. Jacobi πρὸς Hamann I, 367.

14. 'Η ἔννοια τῆς «φυγῆς» δὲν νοεῖται ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ὡς ἀπομάκρυνσις ἐκ τῆς ζωῆς, δίκην αὐτοκτονίας. Πρβ. Φαίδ. 62 B: «'Εν τινι φρουρᾷ ἐσμὲν οἱ ἄνθρωποι καὶ οὐ δεῖ δὴ ἑαυτὸν ἐκ ταύτης λυεῖν, οὐδ' ἀποδιδράσκειν, ἀλλὰ τούναντίον ὡς συνεχῆς προπαρασκευῆ δι' ἠθικὸν βίον, ὥστε ἡ «φυγῆ», ὅταν ἔλθῃ τὸ πεπρωμένον τέλος νὰ εἶναι φυσιολογικὴ καὶ ἠθικῆ.